

ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌԱՃՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍՍՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Առածները և ասացվածքները (այսուհետև՝ ԱԱ) ժողովրդական բանահյուսության ամենատարածված ստեղծագործություններն են: Սրանք պատկանում են վիպական ժանրին: Բայց ի տարբերություն վիպական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների, ԱԱ-ներում կյանքի երևույթներն ու հարաբերությունները պատկերվում են առավել սեղմ և պատկերավոր խոսքի միջոցով: Հաճախ մեկ կամ երկու բառով արտահայտվում է մի ամբողջ իմաստություն:

ԱԱ-ները յուրահատուկ ձևավորում ունեն և լեզվական ինքնատիպ արտահայտություն. այնտեղ հանդիպում են նախադասության ամենաբազմազան դրսևորումներ՝ միակազմ և երկկազմ, պարզ և բարդ: Ընդ որում, նախադասության այդ դրսևորումների շրջանակներում կարելի է ցույց տալ հայերենի լեզվաքերականական հնարավորությունների անսպառ իրացումներն ու բացահայտել նրանց ոճական արժեքը:

Հարցադրումների այս համալիր շրջանակը առանձին քննության նյութ է. սույն հոդվածում կփորձենք անդրադառնալ միակազմ նախադասությունների իմաստակառուցվածքային իրացումներին հայերենի ԱԱ-ներում:

Միակազմ նախադասություններն ըստ իրենց արտահայտության ձևերի լինում են երեք հիմնական տեսակի՝

- ա) դիմավոր միակազմ.
- բ) անդեմ միակազմ.
- գ) բառ-նախադասություններ.

Անհրաժեշտ է քննել, թե այս տեսակները ինչպիսի արտահայտություն են գտնում ԱԱ-ներում:

Դիմավոր միակազմ նախադասություններն արտահայտվում են բայի դիմավոր ձևերով, առանց ենթակայի: Ենթական չկա, և անհնար է, կամ հարկ չկա այն արտահայտելու: Դրանք ձևավորվում են բայի տարբեր եղանակներով և լինում են երեք տեսակ՝

- ա) անորոշ-դիմավոր.
- բ) ընդհանրական-դիմավոր.
- գ) հատկանիշն ընդգծող միադիմի նախադասություններ¹.

Այս երեք տեսակներից ԱԱ-ներում հանդիպում ենք գերազանցապես ընդհանրական-դիմավոր նախադասությունների: Դա, ինչպես ասել ենք, պետք է բացատրել առածների և ասացվածքների արտահայտած իմաստներով, որոնք ընդհանուր ճշմարտություններ են և վերագրվում են մարդկանց ընդհանրապես:

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՆԵՆԹԱԿԱ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. Ընդհանրական-դիմավոր են կոչվում այնպիսի միակազմ նախադասությունները, որոնց ստորոգյալի գործողությունը հավասարապես վերաբերում է բոլոր դեմքերին. դեմքը միայն ձևական նշանակություն ունի և արտահայտման միջոց է²:

Շան պոչը կտրես, ոչխար չի դառնալ (324):

Սրանք այն նախադասություններն են, որոնց ստորոգյալի արտահայտած հատկանիշը վերագրվում է բոլորին, մարդկանց ընդհանրապես:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք «Երկաթը տաք-տաք կծեծեն», նկատի չունենք որևէ կոնկրետ անձի, սուբյեկտը ուղղակի իմաստով չենք հասկանում: Առածը նշում է, որ գործն առհասարակ չպետք է ուշացնել: Կամ՝ «Ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանեց»

¹ Մասնագիտական գրականության մեջ դիմավոր միակազմ նախադասությունների այլ բաժանում է նաև առաջարկվում՝ ա) ձևական դիմավոր նախադասություն, բ) անորոշ դիմավոր նախադասություն, գ) ընդհանրական միակազմ դիմավոր նախադասություն (տես՝ Ս.Աբրահամյան, Ն.Պառնայան և ուրիշներ, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Եր., 1976, էջ 467 - 492): Ս. Աբրահամյան, Հայոց լեզու. Շարահյուսություն, Եր., 2004, էջ 63:

² Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Զեյնալյան, Հայոց լեզու, հ. 2, Եր., 1975, էջ 277:

(էջ 79) առածը բնութագրում է ընդհանրապես այն մարդկանց, որոնք շինելու տեղ ավերում են եղածը:

Ընդհանուր դիմավոր նախադասություն. դիմայնությունը խիստ ընդհանրական է, գուրկ է մասնավոր հատկացումներից. հավասարապես կարող է վերաբերել բոլոր դեմքերին³: (Հացը հացթուխին տուր, մեկն էլ ավել): Սրանք առավել տարածված են ԱԱ-ներում, թևավոր խոսքերում:

Քանի որ առածներն ու ասացվածքները ժողովրդական խոր մտքեր, բնութագրումներ են և արտահայտում են կյանքի փորձից հանված ընդհանրացող մտքեր, եզրակացություններ, ապա վերաբերում են ոչ թե մեկ կամ երկու անձի, այլ մարդկանց ընդհանրապես: Դա են հաստատում մեր ուսումնասիրության վիճակագրական տվյալները: Ընտրված 500 առածներից 350-ն ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են, որոնց ստորոգյալները կարող են արտահայտվել քերականական տարբեր դեմքերով, եզակի կամ հոգնակի թվով, բայց հատկանիշը միշտ էլ վերագրվում է բոլորին:

ԱԱ-ներում ընդհանրական անենթակա նախադասությունների ստորոգյալներն արտահայտվում են.

ա) Բայի հոգնակի երրորդ դեմքով.

Օրինակներ՝ «Մի ձեռքով երկու ձմերուկ չեն բռնի» (էջ 40), «Ամեն բարև տվողին բարեկան չեն ասիլ» (էջ 307), «Ճտերն աշնանն են հաշվում» (էջ 192), «Մեխի գլխին բռունցքով չեն խփի» (էջ 162), «Մարդին ընկերովը կը ճանաչեն» (էջ 229) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, հոգնակի երրորդ դեմքով արտահայտված նախադասությունների ստորոգյալները հիմնականում ժխտական խոնարհման են կամ արտահայտված են պայմանական եղանակով: Ըստ արտահայտած իմաստի՝ սրանք խրատներ են, իմաստուն խորհուրդներ:

բ) Բայի եզակի երկրորդ դեմքով.

Օրինակներ՝ «Ամեն անգամ խնձոր պոկելիս ծառ տնկողին միտղ բեր» (էջ 307), «Քանի լեզու գիտես, այնքան մարդ ես» (էջ 240), «Կնգա բաժնքով մարք չես դառնա» (էջ 161):

Այս օրինակներում բայի երկրորդ դեմքը երկրորդ դեմքի անձ չի նշանակում, և հատկանիշը չի վերագրում միայն երկրորդ դեմքին, այլ մարդկանց ընդհանրապես: Եթե այս նախադասություններում փորձենք ավելացնել *դու* դերանունը, առածը կիմաստավորվի, կամ կնեղանա խորհրդի հղման ընդգրկումը: Թերևս հնարավոր կլինի նույն միտքն արտահայտել *մարդ* բառով նախադասությամբ: Օրինակ՝ «Խնձոր պոկելիս մարդ ծառ տնկողին միտղ պիտի բերի» կամ «Կնգա բաժնքով դու մարդ չես դառնա»:

Բայի եզակի երկրորդ դեմք ունեցող ստորոգյալների մեծ մասը հրամայական եղանակի է: Օրինակ՝ «Տուն մի՛ գնի, դրացի գնե» (էջ 224), «Տու՛ր ծնողին, որ տա զավկին» (էջ 71):

գ) Եզակի և հոգնակի առաջին դեմքով:

Օրինակ՝ «Մին կարկատան ունեմ, քառսուն ծակ», «Հոգուդ մեռնեմ, թանապու՛ր, դու էլ ժլատ կերակուր» (էջ 114), «Չը գնացինք քոռերու հետ, մնացինք քոքոշներու հետ» (էջ 311), «Մեջք-մեջքի որ տանք, սար կու շուռ տանք» (էջ 211):

Առաջին դեմքով ասված այս մտքերը վերաբերում են ոչ միայն խոսողին, այլև ընդհանրական գաղափար են արտահայտում: Այսպես, օրինակ՝ «Մեջքմեջքի որ տանք, սար կու շուռ տանք» առածը ուղղակի իմաստով չպետք է հասկանանք, և չի նշանակում, որ եթե մի քանի հոգի («մենք») իրար մեջքի տանք, սարեր շուռ կտանք, այլ միասնական ուժը միշտ էլ հաղթանակում է:

դ) Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են կազմվում նաև չեզոք սեռի և նրա կրավորածն բայերի եզակի երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ չի նստվում, չի նայվում և այլն: ԱԱ-ներում այդպիսի նախադասություններ չկան:

ե) Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են կազմվում նաև *մարդ* բառով: Թումանյանը գրում է. «Դժվար է, ասավ, երբ անգործ է մարդ»:

Մարդ ասելով՝ բանաստեղծը ինչ-որ մարդու նկատի չունի, այլ ընդհանրապես մարդկանց: ԱԱ-ներում շատ կան այդպիսի նախադասություններ: Թվում է, թե այստեղ

³ Հ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 466:

մարդ բառը անորոշ առումով անենթակա նախադասություն է կազմում, բայց այդ բառն անորոշ առումով կարող է ենթակա էլ լինել և կազմել ենթակայով նախադասություն: Օրինակ՝ «Մարդ կա՝ մարդ կա՝ մարդ կա՝ զարդ ա» (էջ 61), մանավանդ այն դեպքում, երբ որևէ լրացում ունի:

ԱԱ-ներում մարդ բառը հիմնականում լրացման հետ է հանդիպում: Օրինակներ՝ «Ամեն մարդ իրա դարդը կասի» (էջ 154), «Աղեկ մարդը խոսքի վրա կուգա» (էջ 195), «Ամեն մարդ իրեն կարպետը ջրեն ինքը պիտի հանե» (էջ 149):

ԱԱ-ներով ընդհանրական անենթակա նախադասությունները արտահայտվում են բայի տարբեր եղանակներով, բայց գերակշռող սահմանական, ըզձական և հրամայական եղանակներն են:

ա) Սահմանական եղանակով: Օրինակներ՝ «Ճտերն աշնանն են հաշվում» (էջ 192), «Կա՛ն գժի հետ խոսել ես, կա՛ն զարի հաց կերել ես» (էջ 63), «Լսել է Բաղդադ խորմա կա, չի գիտեր՝ ինչպես կուտեն» (էջ 53) «Ալուրս մաղեցի, մաղս կախեցի» (էջ 81), «Տվեցին սարին, դիպավ Գասպարին» (էջ 113):

Սահմանական եղանակի բայերը շատ են հանդիպում ժխտական խոնարհմամբ: Օրինակ՝ «Ինչ չէր տեսել պատեն կախ, հիմի տեսավ ճակտեն կախ» (էջ 91), «Ցավը լեռներուն են տվել, չեն դիմացել, առել մարդուն են տվել» (էջ 204):

Այսպիսի նախադասություններում բայերը արտահայտվում են հիմնականում անկատար և վաղակատար ներկա, անցյալ կատարյալ ժամանակներով: Օրինակներ՝

1) անկատար ներկա:

«Առանց ձիու մտորք ա կապում» (էջ 136), «Տախտակի դուռը ծեծողի երկաթե դուռն են ծեծում» (էջ 123): Այս վերջին առածի իմաստն այն է, որ չարիքն ու բարիքը հատուցվում են ըստ արժանվույն:

2) Հաճախակի գործածություն ունեն անցյալ կատարյալ ժամանակով արտահայտված ԱԱ-ները: Օրինակ՝ «Եզները կորչելուց հետո գոմը փակեցին» (էջ 113):

3) վաղակատար ներկա: Օրինակ՝ «Մարերուն կաքավը մարմանդը (դաշտը) հապս են արել, բանտարկել» (էջ 110), «Ծառը տնկել են, որ բարն ուտեն» (էջ 98):

Ինչպես նկատում ենք, ԱԱ-ներում չեն գործածվել հարակատար ներկա և անցյալ, ինչպես և անցյալի ապառնի, անցյալի վաղակատար, ներկա ապառնի ժամանակներով բայեր:

բ) Հրամայական եղանակի բայերով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող ընդհանրական անենթակա նախադասությունները շատ են ԱԱ-ներում: Դրանք արտահայտված են ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական (արգելական հրամայական) խոնարհմամբ: Օրինակներ՝ «Վարը նստի, որ վերևը քեզ տեղ տան» (էջ 6), «Գիտունի հետ քար քաշի, անգետի հետ փլավ մի՛ ոտի» (էջ 12), «Տուն մի՛ գնիր, դրացի գնե» (էջ 224), «Երեսին մի՛ մտիկ անի, բախտին մտիկ արա» (էջ 57), «Արի՛ մեղքով, մի՛ գալ պարտքով» (էջ 25), «Մի՛ ունեցիր հարյուր դահեկան, ունեցի՛ր երկու բարեկամ» (էջ 58):

Այս եղանակով արտահայտված ԱԱ-ները արտահայտում են խրատ, խորհուրդ և հորդոր:

գ) Ըզձական եղանակով: Օրինակներ՝ «Մին մի՛ տա, որ երկու չուզի» (էջ 22), «Գազ մը քաշի, մազ մը կը քաշի» (էջ 53), «Էդ քեզ խրատ, էլ չը ցանես կտավատ» (էջ 29): «Տաշտին մեռնեն, որ մի տաշտ էլ կողքին ա» (էջ 44):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ստորոգյալները հիմնականում ժխտական խոնարհմամբ են:

դ) Պայմանական եղանակով. Օրինակ՝ «Մին կխոսեն, մին էլ կլսեն» (էջ 36), «Ամեն մարդի իրա պատանովը կախ կըտան» (էջ 126), «Առանց ածիլ չեն խաղա» (էջ 152):

ե) Ընդհանրական անենթակա նախադասությունները արտահայտվում են նաև հարկադրական եղանակով: Ինչպես, օրինակ. «Պիտի ուզեն հարսնացու, առնեն շոր ու մատանիք, պիտի փոխեն ծածկը տան» (էջ 66):

Սակայն ԱԱ-ներում այսպիսի նախադասություններ չեն հանդիպում: Դրա պատճառն այն է, որ այս եղանակը ցույց է տալիս հարկադրաբար կատարվելիք գործողություն, իսկ առածներն ու ասացվածքները ժողովրդական խրատներ են, խորհուրդներ, հորդորանք, բայց ոչ պարտադրում:

զ) ԱԱ-ներում ստորոգյալը կարող է և բաղադրյալ լինել: Օրինակ՝ «Ինչքան որ գիտում ես, չիմացածդ մի անգետից հարցրու» (էջ 6): «Շուն ես՝ քո դասը հաչի», «Բանի լեզու գիտես՝ այնքան մարդ ես» (էջ 69), «Ջրի վրայի ճնճուղ է» (էջ 43), «Բանվորի մանգաղը գողցող է» (էջ 49):

Հայերենը շատ ճկուն է, և հաճախ կարող ենք միևնույն առածը կամ ասացվածքը տարբեր դեմքերով ու ժամանակներով արտահայտել: Ինչպես՝ «Երկաթը տաք-տաք են ծեծում» և «տաք-տաք կծեծեն», «Ո՞ր մատդ կտրես, որ չցավա» և «ո՞ր մատդ կտրեն, որ չցավի» և այլն:

Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև, թե առած-ասացվածքներում ընդհանրական անենթակա նախադասությունները ինչպիսի կառուցվածք ունեն: Թե՛ երկկազմ և թե՛ միակազմ ԱԱ-ները վիճակագրական վերլուծության ենթարկելով՝ նկատեցինք, որ գենթակշռող պարզ ընդարձակ և բարդ համադասական նախադասություններ են:

Ընդհանրական – անենթակա պարզ համառոտ նախադասությամբ առածների ու ասացվածքների չենք հանդիպում, որովհետև պարզ համառոտ նախադասությունները երկկազմ են, բաղկացած ենթակայից և ստորոգյալից:

ա) Պարզ ընդարձակ նախադասություն՝ «Ամեն մարդու մեղք իրանից կուզեն (էջ 196): «Երկու աչքիդ մեկին մի՛ հավատա» (էջ 7), «Ամեն բարև տվողին բարև չեն ասի» (էջ 167), «Շան կաղալուն մի՛ հավատա» (էջ 34):

Բազմակի ստորոգյալներով՝ «Երկու լսե, մեկ խոսի» (էջ 6), «Չեմ ուտեր՝ ճեպս դրեք, չեմ կարգվի՝ ծոցս տվեք» (էջ 52) և այլն:

Երբեմն կարող է այդ միավորյալ նախադասությունների ստորոգյալը գեղջված լինել: Օրինակ՝ «Հազար խոսքին՝ մեկ խոսք, հազար ճնճուղուն՝ մեկ քար» (էջ 7) անենթակա նախադասության ստորոգյալները (ասա, գցիր) գեղջված են:

բ) Բարդ համադասական նախադասություն. Օրինակ՝ «Գիտունի հետ քար քաշի, անգետի հետ փլավ մի ուտե», «Շան հետ ընկերացիր, փետը ձեռքիցդ մի գցի»:

Ինչպես տեսնում ենք, բարդ համադասական կառուցվածք ունեցող ընդհանրական ասացվածքները կապակցված են շարահարությամբ: Այս նախադասություններում գեղջված են *բայց, իսկ* շաղկապները: Շաղկապի գեղջումը ավելի դիպուկ է դարձնում առածը, իսկ բերված օրինակները ձևավորվում են ներհակական կապակցությամբ:

դ) Բարդ ստորադասական նախադասություն. Օրինակ՝ «Վարը մատի, որ վերևը քեզ տեղ տան» (էջ 6), «Մին մի տա, որ երկու չուզի», «Ազապ աղջիկ առ, որ շապիկդ ի մտնի» (էջ 66), «Ծառը տնկել եմ, որ բարև ուտեմ» (էջ 98): Այստեղ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվել են *որ* շաղկապով: Կարող է այս տիպի անենթակա նախադասությունը լինել բարդության մի եզրը, իսկ մյուսում արտահայտվի ենթական: Երբեմն էլ առաջին նախադասությունից երևում է, թե որն է երկրորդականի ենթական, այսինքն՝ այն կախյալ թերի նախադասություն է:

1. «Անառակի երեսին թքես, կասի՝ անձրև ա գալիս» (էջ 38):

2. «Ազապ աղջիկ առ, որ շապիկդ ի մտնի»: Այստեղ բերված օրինակներում գլխավոր նախադասության օգնությամբ երևում է, որ երկրորդական նախադասությունների ենթակաները *աղջիկ* և *անառակ* բառերն են:

Ընդհանրական անենթակա նախադասություններն ըստ երանգի լինում են պատմողական, հարցական, հրամայական և բացականչական:

ա) Պատմողական նախադասություն. Օր.՝ «Չուկը ջրում բազար չեն անում» (էջ 44): «Կաթնատու կովի պտկին չեն թքի» (էջ 6), «Մատանից օխտն օր առաջ է ծնվել» (էջ 8):

բ) Հրամայական նախադասություն. Օրինակ՝ «Գնա՛ մեռի, արի՛ սիրեն» (էջ 15), «Երեսին մի՛ մտիկ անի, բախտին մտիկ արա» (էջ 23), «Տուն մի՛ գնիր, դրացի գնե» (էջ 224):

գ) Հարցական նախադասություն. «Ի՞նչ եմ, որ Ազին մեռել է, չեմ իմանում, թե ո՞ր Ազին է» (էջ 13), «Բարդին էլ ա շատ բոյով, ի՞նչ անես, որ բար չունի» (էջ 162):

դ) Բացականչական նախադասություն. Օրինակ՝ «Օ՞՜հ, եզանը «պո» արին» (էջ 98):

Ընդհանրական անենթակա նախադասություններից պետք է տարբերել այն նախադասությունները, որոնց ենթական գեղջված է: Եթե անենթակա նախադասության մեջ ենթակա չկա և չի էլ կարող արտահայտվել՝ մի դեպքում անհայտ լինելու, մյուս դեպքում հատկանիշը բոլորին վերագրված լինելու պատճառով, ապա գեղջված ենթա-

կայով նախադասության ենթական կարող է բառային արտահայտություն ստանալ նույն բառակապակցության մեջ, այսինքն՝ կարող է վերականգնվել:

Ի տարբերություն մյուս ընդհանրական-անենթական նախադասությունների՝ ԱԱ-ներում ընդհանրական անենթական նախադասությունների մեջ խոսքային որոշ միջավայրում երբեմն կարող ենք վերականգնել ենթական, և այն կարող է դառնալ երկկազմ: Դա այն դեպքում է, երբ առածը գործածվում է խոսքային որոշակի միջավայրում և վերագրվում է խոսակցին կամ խոսողին: Այսպես, օրինակ, իրար հետ զրուցող մարդկանցից մեկն ասում է մյուսին. «Դու հայելին առ երեսդ տես, որ ուրիշին փուտ չը դնես»: Այնհայտ է, որ «դու» ենթական «Հայելին առ երեսդ տես, որ ուրիշին փուտ չը դնես» միակազմ նախադասությունը տվյալ խոսքային միջավայրում դարձրեց երկկազմ:

ԱԱ-ներում առավել հետաքրքրական կիրառություն ունեն դիմավոր միակազմ նախադասությունները, որոնք հանդիպում են անորոշ - դիմավոր, ընդհանրական դիմավոր և հատկանիշներն ընդգծող միադիմի նախադասության ենթատեսակներով: Դիմավոր միակազմ նախադասությունները ԱԱ-ներում նույնպես ունեն արտահայտության եղանակաժամանակային բազմապիսի դրսևորումներ, որ խոսում է քերականական իմաստների արտահայտման հայերենի ճկուն հնարավորությունների մասին:

ОБОБЩЕННО-ЛИЧНЫЕ (ОДНОСОСТАВНЫЕ) ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АРМЯНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

___ *Резюме* ___

___ *Г. Манукян* ___

В пословицах встречаются следующие типы односоставных предложений: неопределенно-личные, обобщенно-личные и слова-предложения.

В данной статье рассматриваются структурные вопросы односоставного предложения, в частности, обсуждаются вопросы обобщенно-личных предложений, выясняются их языковые и грамматические особенности.

Данные статистики показывают, что из трех видов односоставного предложения в пословицах очень часто встречаются обобщенно-личные. Это объясняется тем, что пословицы выражают общие истины, в которых речь относится не к отдельному человеку, а к людям вообще.